

İslam Kültüründe Tenkit ve Tenkit Adabı

Criticism (Tanqid) and Manners of Criticism in Islamic Culture

Necmeddin Şeker

Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University Faculty of Theology, Department of
Hadith

Kahramanmaraş / Turkey
nseker38@hotmail.com
orcid.org/0000-0001-2345-6789

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article

Geliş Tarihi: 23 Şubat 2021 / **Date Received:** 23 February 2021

Kabul Tarihi: 19 Nisan 2021 / **Date Accepted:** 19 April 2021

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2021 / **Date Published:** 30 June 2021

Yayın Sezonu: Haziran 2021 / **Pub Date Season:** June 2021

Atıf: Şeker, Necmeddin. "İslam Kültüründe Tenkit ve Tenkit Adabı". *Akademik Siyer Dergisi* 4 (Haziran 2021), 95-108.

Citation: Şeker, Necmeddin. "Criticism (Tanqid) and Manners of Criticism in Islamic Culture". *Journal of Academic Sirah* 4 (June 2021), 95-108.
<https://doi.org/10.47169/samer.883301>

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Copyright © Published by KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
KSU Sirah Researches Application and Research Center
Kahramanmaraş 46100 Turkey

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

İnsanları birbirinden ayıran temel özelliklerden birisi düşünme, anlama ve yorumlama yetilerindeki özneliktir. Her insanda nev-i şahsına münhasır bir şekilde var olan bu istidat ve kabiliyetleri tetikleyen önemli unsurlardan birisi de fitratlarında mevcut olan araştırma, inceleme ve değerlendirme melekesidir. Bunun bilim dilindeki adı tenkittir. Tenkit bir yönüyle insanlar arasında bir oto kontrol işlevi gördüğü gibi diğer taraftan bilimin ve düşüncenin de en müessir saikıdır. Hem bireylerinin hem de toplumların terakkisinde önemli rol oynayan bu zihni faaliyetten beklenen neticenin hâsıl olması, onun usulüne ve adabına göre icra edilmesine bağlıdır. Aksi takdirde fayda yerine zarar vermesi kaçınılmazdır. Bu çalışmada İslam kültürü bağlamında tenkidin anlamı, önemi ve muhtevası üzerinde kısaca durulmuş, buna bağlı olarak da ilmi ve ahlaki bir tenkit faaliyetinde bulunması gereken bir kısım ilkeler tespit edilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilim, İslam, Kültür, Tenkit, Adap.

Abstract

One of the main characteristics that distinguish people from each other is the subjectivity in their thinking, understanding and interpretation abilities. One of the important factors that trigger these uniquely present aptitudes and abilities in every human being is the research, examination and evaluation faculty present in their genetic codes, which is called criticism in the language of science. In this respect, criticism is the most influential motive of science, thought and development. The expected benefit from the criticism, which plays an important role in the progress of both individuals and societies, depends on its execution according to its method and manners. Otherwise, it is inevitable that it will harm instead of benefit. In this study, the meaning, importance and content of criticism in the context of Islamic culture were emphasized, and accordingly, some principles related to the manners of criticism were determined and how a scientific and moral criticism should be in terms of quality and quantity.

Keywords: Science, Islam, Culture, Criticism, Ethic.

1. TENKİDİN MUHTEVA ALANI

Türkçedeki “tenkit” kelimesi Arapça تنكيد kökünden gelmektedir. Arapçada münakaşa ve eleştiri karşılığında “nakd”, “intikad” ve “tenakkud” kelimeleri kullanılmaktadır.¹ İlmî çevrelerde bu işi yapan kimselere “münekkid” dendiği bilinmektedir. Felsefe’de daha çok “bilginin dayanaklarını ve doğruluk durumunu inceleme, sınama, yargılama ve ayıklama faaliyetleri” için kullanılan tenkit diğer bir ifadeyle eleştiri,² Edebiyat’ta “değerini ortaya koymak amacıyla genelde sanat, özelde bir edebiyat eserinin belirlenmiş ölçütlere göre incelenmesini ve analizini konu alan bir ilim dalı” olarak tanımlanmıştır.³ Kur’an’da tesadüf edilmeyen bu kavramın hadis metinlerinde de lügat manalarına yakın anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.⁴ Hadis ilminde klasik dönemde “senet tenkidi”, son dönemlerde ise daha çok “metin tenkidi” ifadeleri özel birer ıstılah olarak kullanılmıştır.⁵ Tarih ilminde de “tarihî metinlerin araştırılıp incelenmesi, diğer bir ifadeyle tetkik ve tahkiki” için aynı kavram kullanılmaya gelmiştir.⁶

Konumuzu oluşturan tenkit kavramının sülasisi olan تنكيد ile Türkçemizdeki nükte anlamına gelen تنكيد kök itibarıyla ayrı harflerden oluştuğu gibi anlam bakımından farklıdır. Zira sözlükte “çalı, çırpı vb. şeylerle toprağı eşeleyip iz bırakmak; zihnini bir noktada yoğunlaştırmak” gibi anlamlara gelen⁷ ve تنكيد sülasi babından türeyen tenkîd kelimesi ıstılahta “zekâ eseri nükteli söz söylemek” demektir.⁸ Türkçede bu işe “nükte yapmak”, bu işi yapanlara da nüktedan denir.⁹

“Doğru ile yanlış birbirinden ayırt etme işlemi” olarak da nitelendirilen¹⁰ tenkit kelimesinin genel olarak “bir şeyi incelemek, araştırmak, değerlendirmek ve iyisini kötüsünden, yanlışını doğrusundan ayırmak” anlamlarına geldiğini söyleyebiliriz. Klasik kaynaklarda bu işi yapmaya tahkik, yapana da muhakkik denir. Bu kelimenin günümüz Türkçesindeki karşılığı eleştiridir.¹¹ Mesela sinema eleştirmeni, müzik eleştirmeni ve edebiyat eleştirmeni bu anlamlarda kullanılmaktadır. Eleştiri kelimesinin kökü elemek fiilinden gelmektedir. Eleme işinin kendisiyle yapıldığı alete Türkçede “elek” denir.¹² Bir şeyi eleklerle elemek, o şeyin iyisiyle kötüsünü, doğrusuyla yanlışını, irisiyle ufağını, faydalısıyla zararlısını birbirinden ayırma ameliyesidir. Bu zaviyeden

¹ Bk. Ebu'l-Fadl Muhammed İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadır 1990), “Nekade” 3/425-427; Ahmed Aid vd. *el-Mu'cemu'l-Arabiyetu'l-esasiye* (b.y.: ed-Durûs, ts.), “Nekade”, 1220-1221.

² Eleştiri kavramının değişik tanımları ve tasnifleri için bk. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Ekin Yayınları, 1996), 176-178.

³ Bk. Rahmi Er, “Tenkit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/458.

⁴ Örnekler için bk. Mecdüddin el-Mübarek b. Esirüddin İbn Esir, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis ve'l-eser* (Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmîye, ts.), 5/104.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Salih Karacabey, *Hadis Tenkidi* (Bursa: Emin Yayınları, 2016).

⁶ Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Mehmet Özdemir, *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 2/917-944.

⁷ İbn Manzur. “Nekade”, 3/425-427.

⁸ Aid vd. “Nekade”, 1220-1221.

⁹ Bk. Er, “Tenkit”, 40/458.

¹⁰ Ali Arslan, “Tarih ve Hadis İlimlerindeki Tenkit Usulleri”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2014), 53-78.

¹¹ Eleştiri kavramının değişik tanımları ve tasnifleri için bk. Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 176-178.

¹² Bk. Er, “Tenkit”, 40/465.

bakıldığında eleştiri kelimesinin sözlük ve terim anlamları arasında kuvvetli bir bağ olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Tenkrit/eleştiri kelimesinin İngilizce karşılığı “criticism”, Almanca karşılığı “kritik” Fransızca karşılığı “critique” dir.¹³ Arapçada tenkit kelimesiyle eş anlamlı olarak “tahkik” kelimesi de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.¹⁴ Tenkit kavramının bu dillerdeki en genel anlamı “tetkik etme”, “inceleme” ya da “değerlendirme” olarak nitelendirilebilir. Biz bu çalışmada Arapça kökenli tenkit kavramı ile onun Türkçe karşılığı olan eleştiri kelimelerini eş anlamlı kabul ederek zaman zaman birbirinin yerine kullanacağız.

Yeri gelmişken bu kavramın bizim kültürümüzde anlam kaymasına uğrayarak, sadece olumsuz eleştiri manasına kullanıldığını da ifade etmeliyiz. Örfteki bu yanlış ve yaygın kullanımdan dolayı tenkit, gerçek anlamı olan tahkik etme, kritik etme, inceleme, araştırma ve değerlendirme anlamlarından¹⁵ hayli uzaklaştırılmıştır. Günümüz itibariyle tenkit kavramı gerek günlük hayatta gerek siyaset dilinde gerekse de bir takım ilmî çevrelerde sadece karşı tarafı yerme, kusurlarını ortaya çıkarma veya ilzam etme, anlamlarına evrilmiştir. Aslında olumsuz eleştiri ya da daha açık bir ifadeyle “çekiştirme” ile tenkidi birbirinden ayırmak gerekir. Tenkidi düşüncelerin, görüşlerin anlayışların irdelenmesi, çekiştirmeyi de kişilerin özeline yani şahsiyetlerine yapılan saldırılar olarak anlamak daha doğru olacaktır.

Tenkidin zıt anlamlısı olarak da tespit, te'yit ve tasdik etme, yani doğrulama, kabul etme ve onaylama kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Aslına bakılırsa bir şeyi doğrulayıp onaylamak da netice itibariyle bir inceleme ve araştırmayı gerektirir. Aksi takdirde sağlıklı bir kabulden ve onaydan bahsetmek zor olacaktır. Bu durumda araştırma ve inceleme yoluna gitmeden yapılan bir tasdik de ön yargıyla yapılan bir eleştiri kabilinden faydadandan çok zarar verecektir. Zira herhangi bir bilgiyi veya olguyu değerlendirmeye tabi tutmadan, olduğu gibi onaylamak, pratikte bir yarar sağlasa da sonradan bir takım sorunlara yol açabilir. Kısaca ifade edecek olursak aslında tasdik ve onaylama ameliyesinde de netice itibariyle tahkik etme manasında bir tenkit işlemine ihtiyaç vardır.

Tenkrit kavramının oldukça zengin bir muhtevası ve geniş bir kullanım alanı olduğu gibi derin bir tarihî geçmişi de vardır. Gerek insanlık tarihinde gerekse İslam tarihinde bu köklü zihinsel faaliyetin izlerine rastlamak mümkündür. İslam kültür tarihine atf-ı nazar edildiğinde özellikle ilmî muhitlerde eleştiri kültürüne dair oluşmuş zengin bir birikimin varlığı hemen fark edilecektir.¹⁶ Her

¹³ Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 23.

¹⁴ Polat, *Metin Tenkidi*, 23.

¹⁵ Arslan, “Tarih ve Hadis İlimlerindeki Tenkit Usulleri”, 53-78.

¹⁶ Mesela Allah'ın Peygamberlere, Şeytan'a ve insanlara yönelttiği eleştiri örnekleri Kur'an'da çokça yer almaktadır. Hz. Peygamber'in de çevresindeki insanları eğitirken yeri geldiğinde bu yönetime başvurduğuna dair örnekler kaynaklarda ciddi bir yekûn teşkil etmektedir. Hatta başta Hz. Aişe olmak üzere bazı sahabilerin de birbirlerini eleştirdikleri vakidir. İnananların kendi hata ve kusurlarını eleştirmeleri anlamında tevbe ve istiğfarda bulunmaları ya da tasavvuftaki “nefis muhasebesi” ameliyesinden hareketle insanın kendini kınaması (öz eleştiri) da tenkidin bir başka boyutu olarak nitelendirilebilir. Yukarıda işaret edildiği üzere İslam tarihinde ortaya çıkan ilmî, fikrî, siyasi veya ideolojik mezhep ve meşreplerin birbirlerini eleştirmesi, ehl-i rey ile ehl-i hadis ekolleri arasındaki ihtilaflar, ehl-i sünnet, ehl-i bid'at ve ehl-i dalalet fırkaları arasındaki tartışmalar ve bu bağlamda ortaya çıkan “reddiye literatürü” bize bu konudaki en zengin malzemeyi sunmaktadır. Bu konuda yapılmış bazı akademik araştırmalar için bk. Ahmet Öz, “Kur'an'da Yapıcı Eleştiri”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı*, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı

birisi ayrı bir araştırmanın konusu olan bu hususlar meraklılarına havale edilerek burada münhasıran tenkit adabı üzerinde durulacaktır. Zira mevzunun önemli ve öncelikli problemlerinden birisi tenkidin alanı, amacı ve yöntemi konusunda yeteri kadar genel geçer prensiplerin oluşturulup oluşturulmadığıdır. Yapılacak tenkidin doğru olup olmadığı, yerinde ve zamanında yapılıp yapılmadığı, fayda sağlayıp sağlamadığı, ilmî değeri, sorunların çözümüne katkısı gibi soruların vuzuha kavuşturulması, bu bağlamda önem arz etmektedir. Tenkit faaliyetinde bu soruların makul ve mantıklı cevaplarının bulunması ve ilmî hüviyetlerinin tespit edilmesi, eleştiri kültürüne katkı sağlayacağı gibi ona kalite de getirecektir.

Yapılacak tenkidin etkili ve verimli olabilmesi için konusu, yöntemi ve amacı önceden tespit edilmeli, buna göre ilmî deliller kullanılmalı nezih bir üslup seçilmeli, mevzu etraflıca incelenip araştırılmalıdır. Mevzuya ve muhtevaya hatta muhataba göre tenkit kriterleri ayrı ayrı belirlenip tatbik edilmelidir. Eleştiri yapılırken toptancı ve önyargılı yaklaşımlardan uzak durulmalıdır. Bu makalede bütün bunlar tenkit adabının kriterleri olarak incelenecektir.

2. TENKİT ADABI

Bu bölümde, yapılacak tenkit faaliyetlerinde göz önünde bulundurulması gereken ilkeler tespit edilip tahlil edilecektir.¹⁷ Bu ilkelerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Ancak burada hem tekrara düşülmemesi hem de sözün fazla uzatılmaması için detaylara girilmeden önemli görülen hususlar başlıklar halinde ele alınacaktır.

Tenkitte göz ardı edilmeyecek derecede önemli olan temel kriterlerin diğer bir ifadeyle tenkit adabına dair prensiplerin şu şekilde sıralanması mümkündür:

1. Tenkitte iyi niyet esas olmalıdır.
2. Üsluba son derece itina gösterilmelidir.
3. Yapılacak tenkitte ilmî veriler kullanılmalıdır.
4. Tenkitte ön yargıdan kaçınılmalı ve objektif olunmalıdır.
5. Şahıslar değil, fikirler eleştirilmelidir.

(Muş: y.y., 2019), 3/259; Yakup Bıyıkoglu, "Kur'an'da Eleştiri ve Tahammül Örnekleri", *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı*, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı (Muş: y.y., 2019), 1/137-159; Abdulkadir Karakuş, "Hz. Peygamberin Risalet Görevini İfa Ederken Oluşturduğu Tenkit Kültürü Ve Bunun Kur'anî Temelleri", *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı*, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı (Muş: y.y., 2019), 2/439; Akbaş Mehmet, "Sahabenin Eleştiri Anlayışı", *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı*, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı (Muş: b.y., 2019), 3/61. Ayrıca İslam düşünce tarihindeki mezhep içi eleştiri kültürü için bk. Abdulbasit Saltekin "Mezhep İçi Eleştiri Ve Tenkit Faaliyeti" *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı*, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı (Muş: y.y., 2019), 1/121. Diğer taraftan Fikhî, Kelâmî ve Tasavvufî mezhep ve meşreplerin birbirlerini eleştirmeleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Adabı*, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı (Muş: 26-28 Nisan 2019), 1: 505-611. Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 34/516-521; Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: TDV Yayınları, 2014).

¹⁷ Bu konuda yapmış bir çalışma için bk. Ali Budak, "İslam Araştırmalarında Tenkit Adabı", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11/2 (2003), 93-107.

6. Konu tenkide değer olmalıdır.
7. Yapılacak tenkit lüzumundan fazla olmamalıdır
8. Getirilecek eleştiriler yalandan ve abartıdan uzak olmalıdır.
9. Tenkitçi, söz konusu alanda uzman olmalıdır.
10. Tenkit yerinde ve zamanında yapılmalıdır.
11. Tenkit çözüm odaklı olmalıdır.
12. Konu etraflıca incelenip araştırılmalıdır.
13. Yapılacak tenkitte genellemelerden kaçınılmalıdır.

2.1. Tenkitte Niyet

İslam'ın inanç, ibadet ve ahlaki değerlerinin önemli esaslarından birisi iyi niyettir. Bir yönüyle evrensel bir ilke olan iyi niyet, herhangi bir kurumu, kişiyi, ya da bir eseri, bir fikri veya bir ideolojiyi tenkit ederken de çok önemlidir. Zira bir eleştiride bulunurken iyi niyet esas alınmamış ve amaç ortaya konmamışsa yapılacak eleştiriden yapıcı bir katkı beklenmez. Tenkitte amaç muhatabı rencide etmek, küçük düşürmek, onurunu kırıp mağlup ve mahcup etmek mi yoksa hatalarını yanlışlarını ve eksiklerini tespit ederek bunları düzeltmesi için uyarıda bulunup yol göstermek mi olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Münekkit/eleştirmen bu konudaki niyetini ve maksadını açıkça belli etmelidir.

Burada ahlâkî değerlerin devreye gireceğinde kuşku yoktur. Tenkidi bir fırsat bilip bu vesileyle karşı tarafa önceden beslediği kin ve nefreti ortaya koyarak tenkitte bulunması, kişinin iyi niyetini, etik davranıp davranmadığını, bilimselliğini ve objektifliğini tartışmaya açan bir yaklaşım olacaktır. Zira kin, husumet ve nefret gibi duygusal yaklaşımlarla sergilenen art niyetli bir tenkit, ahlâkî olmadığı gibi ilmî de olmayacaktır. Kuşkusuz bu tür bir tenkit objektif olarak da nitelendirilemez. Oysa iyi niyetle yapılan yapıcı bir tenkit hem karşı tarafın hatalarını, kusurlarını ve yanlışlarını görüp düzeltmesine katkı yapacak, hem de tenkit edene saygınlık kazandıracaktır. Hatta İslam dini açısından bu iyi niyetin ve güzel eylemin karşılığı olarak kişinin manevi ödüle müstahak olacağı da umulur. Çünkü bir kimsenin kusurunu ve yanlışını düzeltmek, bu vesileyle de hata yapmasını engellemek bir bakıma “emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker” ilkesi çerçevesinde mütalaa edilebilir.

İyi niyet ve insafla yapılan bir eleştiriye, eleştirilen kimsenin bizzat kendisi de anlayış ve tahammül gösterecektir. Zira bu durum hem kendisini yanlışla düşmekten kurtarmış hem de doğru ve faydalı olanı öğrenmesine katkı yapmış olacaktır. Hatta yapılan samimi eleştiriden dolayı tenkit eden kişiye darılmak yerine tam tersine teşekkür edip saygı duyacaktır. Tenkit ilminde oldukça önemli olan bu husus “tahammül âdâbı” olarak adlandırılır.¹⁸ Tenkide tahammül edemeyenlerin hatalarını düzeltemeyecekleri de bilinmelidir. Dolayısıyla iyi niyetli bir tenkit kadar, yapılan bu tenkit karşısında sabır, anlayış ve tahammül göstermek de erdemli bir davranıştır.

¹⁸ Ahmet Abay, “Kur'an'a göre Ötekine Tahammülün Sınırları”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı*, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı (Muş: y.y.: 2019), 2/421.

2.2. Tenkitte Üslup

Tenkitte bulunacak kimsenin üslubu da niyeti kadar önemlidir. Zira çoğu kere üslubun niyete göre şekil aldığı görülmektedir. Mesela art niyetli bir tenkitte doğal olarak kaba, kırıcı, argo ve seviyesiz bir üslubun kullanılması kaçınılmazdır. Çünkü bu kişinin amacı muhatabını küçük düşürmek ve rencide etmektir. Tamamen kötü niyetli, kin, nefret ve düşmanlık üzerine kurulmuş olan bu tür bir eleştiriden güzel bir üslup beklemek imkânsızdır.

İyi niyetle yapılan bir tenkitte ise yumuşak bir üslup tatlı bir dil onurlandırıcı ifadeler ve tabii ki tamamen yapıcı ve katkı sağlayıcı bir yöntem izlenmelidir. Zira söz kalpten dile yansıyan manaların mücessem halidir. Bir anlamda ifadeler kalbin ve ruhun tercümanıdır. “Söz ola kestire başı, söz ola durdura savaşı” dizeleri “tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır” özdeyişi, “dil yarası”, “sivri dilli” vb. tarihin ve edebiyatın süzgecinden geçmiş mana yüklü ifadeler söylenecek sözdeki niyeti ve üslubu özetleyen ifadelerdir. Sözdeki manevî iksiri Hz. Peygamber (sav) “Beyanda (sözde) sihir (etkileycilik) vardır”¹⁹ şeklinde nitelendirmiştir. Dolayısıyla kişi hem günlük hayattaki sözlü iletişiminde²⁰ hem de mevzumuz itibariyle yapacağı her türlü tenkitte üslubuna itina göstermelidir. Bunu “üslub-u beyan, aynıyle insan” sözü veciz bir şekilde anlatmaktadır. Tenkitte kullanılan dil eleştirmenin niyetini gösterdiği gibi kalitesini de ortaya koyacaktır. Edep ile edebiyat arasındaki ilişki, dil ile gönül arasındaki manevî bağ, kelimeler ile kalem arasındaki ses benzeşmesi bu mevzuda üzerinde düşünülmesi gereken anlamlı ifadelerdir. Münekkit, yapacağı tenkitte bir kuyumcu hassasiyetiyle kelime ve cümleleri seçmeli, edebî üslubu gözetmeli, itici, kırıcı, iğneleyici ve yaralayıcı ifadelerden sakınmalıdır. Özellikle de ilmî etiğe uymayan ağır veya asılsız ithamlardan ve hakaret içeren sözlerden uzak durmalıdır. Ölçülü ve seviyeli bir dil kullanılmalıdır. Hata ve yanlışları nezaketle dile getirmeli, abartıya kaçmamalı, asla kırıcı bir eleştiri tavrı sergilememelidir

Hakikatte ağır hakaret ihtiva eden argo ve kaba bir üslubun kullanıldığı eleştirinin bizzat kendisi tenkit edilmeyi hak edecek bir tavidir. Aslında eleştiri sınırlarını aşan bu tür yaklaşımlara tenkit değil de belki “itham” hatta “tahkir” demek daha doğrudur.

2.3. Tenkitte Doğru Bilgi

Tenkidin yerini bulması ve yararlı olması için asılsız ve anlamsız bilgilerden uzak, doğru ve sağlam delillerle desteklenmesi gerekir. Zira akla, mantığa ve sağlam delillere dayanan bir eleştiri hem ikna edici ve inandırıcı hem de saygın bir eleştiri olur.

Sahih bilgidен kasıt, eksik veya yanlış kabul edildiği için eleştiriye konu olan mevzuya karşı geliştirilen anti tezin, muhatapları ikna edecek müşahhas burhanlarla desteklenmesidir. Bu burhanların kesinlikle doğru ve tatmin edici bilgiye dayanması gerekir. Müdellel olmayan bir bilgiyle yapılan tenkit muhtemelen sathî, hissî ve indî birtakım iddialardan öte bir anlam ifade etmeyecektir. Çünkü temelsiz ve mesnetsiz bir bilgiye veya tahmine dayanan bu tür bir tenkit ikna edici olmayacağı gibi itibar da görmeyecektir. Özellikle de ilmî bir meselenin veya bilimsel bir metnin eleştirisi muhakkak doğru ve sağlıklı verilere dayanmalıdır.

2.4. Önyargıdan Uzaklık ve Objektiflik

¹⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Edeb”, 87.

²⁰ Hz. Peygamberin bu konudaki örnekliliği için bk. Necmeddin Şeker, “Sözlü İletişimde Nebvî Metot: Hz. Peygamberin Konuşma Üslubu Ve Adabı”, *Toplum Bilimleri Dergisi* (Temmuz - Aralık 2011), 111-128.

Tenkrit yaparken peşin fikirli, ön yargılı ve şartlanmışlık psikolojisinden uzak durulmalıdır. Zira sabit fikirli bir kimse doğru tespitlerde bulunamayacak, dolayısıyla da sağlıklı bir eleştiri yapamayacaktır. Netice itibariyle yanlışlarından ötürü kendisi de eleştirinin hedefi olacaktır.

Önyargılı olmak, daha çok dışa açık olmayan alternatif fikir ve düşüncelere kapalı, cahil kişilerin en bariz vasfıdır. Bu tür kimseler araştırma, inceleme ve okuma zahmetine katlanmayan, daha çok telkinlerin etkisiyle hareket eden kimselerdir. Özellikle siyasî veya ideolojik yapılanmalarda bu evsaftaki şahsiyetlere daha sık rastlanır. Girişte de işaret edildiği üzere bir kimsedeki sabit fikirlilik ve önyargı, eğitimsizliğin yanı sıra bağınazlığın ve kısmen de dışa kapalılığın eseridir.²¹

Hülasa, bir kişiyi, düşünceyi, fikri, davranışı veya ilmî bir metni/mevzuyu eleştirmeye teşebbüs eden kimse “fıkr-i sabit” olarak da nitelendirilen ön yargıdan kesinlikle uzak durmalı, tamamen tarafsız olmalı ve eleştirilerini bilim ışığında yapmalıdır.

Elbette ki her insanın kendine göre dinî, ilmî, siyasî ve ideolojik bir eğilimi vardır. Ancak kişinin bunu ilmî tenkitlerine yansıtması kabul edilemez. Doğru olan kişinin yapacağı bilimsel tenkitlerde siyasî veya ideolojik davranmaması ve bunu karşı tarafa yansıtmasıdır. Dinî terminolojide “ihkak-ı hak” olarak nitelendirilen adalete, diğer bir ifadeyle “yiğidi öldür hakkını yeme” özdeyişine riayet etmelidir. Ancak ne yazık ki İslam tarihinde özellikle siyasî, ideolojik ve mezhepsel tarafgirlikler sebebiyle Müslümanların birbirlerini acımasızca eleştirdikleri ve çok ağır ithamlarda buldukları taassup odaklı eleştirilere şahit olunmuştur. Bu tür yanlışlıkların izleri bugün bile İslam dünyasında kendini bariz bir şekilde hissettirmektedir. Hâlbuki ilmî, fikrî ve hatta siyasî tenkitlerde bile hakkaniyetin ve adaletin gözetilmesi, tarafsızlığın ve objektifliğin korunması ciddi bir zorunluluktur. Kur’an bu hususa: “Bir kimseye olan kininiz sizi adil davranmaktan alıkoymasın” çarpıcı tespitle vurgu yapmaktadır.²²

2.5. Şahısların Değil, Fikirlerin Eleştirilmesi

İlmî bir tenkitten söyleyenden ziyade söylenene bakılmalıdır. Şahısların kişilikleri değil, görüş ve fikirleri eleştirilmelidir. Zira şahıslar fani, fikirler bakidir. Birisine duyulan şahsî kin ve düşmanlığın ilmî bir konuda yapılacak eleştiriye yansıtılması doğru değildir. Muhatabın dini, mezhebi, meşrebi, mensubiyeti, kişiliği ve özel hayatı ile fikir ve düşüncelerinin birbirinden ayrı tutulması gerekir.

Aynı şekilde bir kimse sevdiği ve değer verdiği kimselerin eleştiriye açık yanlışları ve kusurları varsa bu konularda da duygusal davranarak sevdiği veya kendisine yakın gördüğü kişilerin kusurlarını ve yanlışlarını örtbas etmemeli, onları da ilmin hakkını ve izzetini koruyarak eleştirmekten geri durmamalıdır. Bunlar yapılmadığı takdirde ilmî bir tenkitten bahsedilemez. Tenkit ameliyesine hissî ya da şahsî mülâhazalar veya kişisel husumetler, ideolojik yaklaşımlar, kişisel hesaplaşmalar ya da maddî çıkarlar karıştığı zaman adaletten ve hakkaniyetten uzaklaşmış olur. Hakikatte tenkit edilecek kişinin özel hayatında kabulü mümkün olmayan birtakım yanlışları da olabilir. Ancak diğer taraftan ilmî çalışmaları çok kaliteli olabilir. Dolayısıyla bunları birbirine karıştırmadan ayrı ayrı değerlendirmek icap eder. Zira en kötü bir adam bile bazen iyi şeyler

²¹ Veli Aba, “Duygusal Yakınlık Bağlamında Nesnel Cerh Uygulama Örnekleri (Baba-Oğul/Hoca-Talebe Özelinde)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 16/2 (Haziran 2016), 125-156.

²² el-Mâide 5/8.

yapabilir. Aynı şekilde iyi bir insan da bazen yanlış ve eksik işler yapabilir. Hülâsa insanların kimliği ile bilimselliği ayrı ayrı değerlendirilmelidir.²³

2.6. Konunun Tenkide Değer Olması

Tenkit edilecek husus ister bir davranış olsun ister bir fikir olsun, isterse yazılı bir metin olsun, muhakkak eleştiriye geçecek kalitede olmalıdır. Boş, basit, seviyesiz, gayr-ı ciddi bir meselenin ciddiye alınması ve tenkide tabi tutulması, çok da muteber bir tutum olarak değerlendirilemez. Gayr-ı ilmi ve ciddiyetten uzak bir mevzuyu önemseyip tenkit etmek, ona kıymet kazandırmak anlamına gelir. Diğer taraftan böyle bir mevzu zaten problemliliği için, tenkit ile düzeltilmesi de zor olacaktır. Dolayısıyla bu tür malayani şeylerle meşgul olmak, münekkide zihin ve zaman israfından başka bir şey kazandırmayacaktır. Öyleyse konu tenkide değer olmalı yani mevzu ve mesele hem söyleyen hem de söylenen bakımından kayda değer nitelikte olmalıdır. Zira kim demiş? Kime demiş? Ne demiş? Hangi makamda söylemiş? Soruları bu bağlamda önemlidir. Bazen sözün kendisi, bazen de söyleyenin kendisi daha fazla öne çıkabilir. Küçük bir çocuğun veya sefih bir kimsenin yaptığı yanlış, kâmil bir insandan sadır olursa, bu yaklaşımın kendisi tenkide konu olur. Bazen söz sahibine göre kıymet kazanır. Bazen kıymetli şeyler kıymetsiz ellerde kıymetini kaybeder.

Netice itibarıyla ilmî kıymeti olmayan bir şey tenkide tabi tutulmamalıdır. Konunun niteliği araştırılmalı, birey ve topluma yapacağı olumlu veya olumsuz etki/katkı hesaplanmalıdır. Topluma faydalı olacak şey cerbezeye çürütülmeye çalışılırsa veya tersine topluma zararlı bir şey eleştirilmeden yanlışları ve zararları ortaya çıkarılmadan kabul ve tasdik edilirse bunun maddi-manevi sorumluluğu büyük olur.

2.7. Tenkidin Lüzumundan Fazla Uzatılmaması

Tenkit, mevzunun kıymetine göre belirlenmeli, mümkün olduğu kadar “efradını cami, ağyarını mani” şekilde kısa ve öz olmalıdır. Bir kişi veya fikir tenkit edilirken mübalağadan kaçınmanın ve insafı elden bırakılmamanın ne kadar önem arz ettiği ehlinin malumudur. Dolayısıyla yapılacak tenkitten istenen faydanın elde edilebilmesi için gereğinden fazla abartılmaması, bu konuda ifrat ve tefrite düşülmemesi icap eder. Gerekirse eleştiriye makul bir sınırlamanın getirilmesi ve seviyenin itinayla korunması gerekir. Bir bakıma eleştiride orantısız güç kullanılmaması, mesela küçük bir yanlışla ağır ithamlarla hücum edilmemesi önemlidir. Özellikle abartılı ve hissi yaklaşımların karşılıklı husumeti arttırmaktan başka bir işe yaramayacağı bilinmektedir. Bu tür yaklaşımların kin

²³ Ancak burada özel bir konuya dikkat çekmek icap etmektedir. O da dinî ilimlerde özellikle de hadis ilmindeki tenkit faaliyetleri konusundaki istisnâî bir hassasiyettir. Zira hadis rivayetinde bulunacak kişi, hadis terminolojisindeki adıyla “adalet” sahibi olmalıdır. Adalet vasfı hadis ilminde güvenilirliği ifade eder. Bunun ölçüsü de Müslüman olmak, yalan söylememek, büyük günah işlememek, küçük günahlardan da uzak durmak, hatta takva ve mürüvvet sahibi olmak gibi hususlardır. Bu vasıfları haiz olmayan ya da bunlardan herhangi birini taşımayan kimse dürüst ve güvenilir olmayıp Hz. Peygambere yalan isnat etme riski taşımaktadır. Hadis dindir. Dinin güvenilir kimseler tarafından rivayet edilmesi gerekir. Kendisine güvenilmeyen, dinin kutsiyetine özen göstermeyen kimse bu konuda gevşek davranacak, titizlik göstermeyecek, yanlış şeyler rivayet edebilecektir. Bundan ötürü hadis, ravisinin inanç, ibadet ve özellikle de ahlak bakımından güvenilir bir Müslüman olması gerekir. Yani hadis ilminde özellikle hadis rivayet edecek kimse dinî ve ahlâkî bakımdan sağlam ve güvenilir değilse, hadis rivayeti açısından ilminin hiçbir kıymet-i harbiyesi yoktur. Oysa yukarıda işaret ettiğimiz gibi diğer dünyevî ve müspet ilimlerde kötü bir kimse ilmî bakımdan fevkalade güzel ve topluma faydalı bir şey yapabilir. Onun kişisel eksiklik ve yanlışlıkları doğru ve faydalı olan ilmüne zarar vermez.

ve düşmanlık duygularını depreştireceği düşünülmeli, sınır ihlalinin, faydadan öte, taraflara zarar vereceği unutulmamalıdır.

2.8. Tenkidin Yalandan ve Yanlıştan Uzak Olması

Doğruyu ortaya koymak için yapılacak olan bir tenkit faaliyetinde yalan ve yanlış bilgidan kaçınılmalı, asılsız ve mesnetsiz delillerden uzak durulmalıdır. Zira yalan ve yanlış bilgiler bilime hizmet etmeyeceği gibi Hak nezdinde de halk nezdinde de kabul görmez. Bilakis münekkidin itibarının kaybolmasına sebep olur. Çünkü yalancının mumu yatsıya kadar yanar. Diğer taraftan yalan, hile, aldatma, çarpıtma ve cerbeze gibi yöntemler hem dinî ve ahlâkî değil hem de ilmî değildir. Dolayısıyla yapılacak tenkit sahih bilgi üzerine müesses olmalıdır. Doğruluktan uzak bir tenkit Hakka hizmet etmez. Hakkın hatırı da ise her zaman âlidir. Hiçbir şeye feda edilemez. Doğruluk kişiyi hakka götürür. Onu hem saygın bir konuma yükseltir hem de toplumu batıla sürüklenmekten kurtarmış olur.

2.9. Söz konusu Alanda Uzman Olunması

Tenkit, bir mevzuyu araştırma, inceleme ve değerlendirme olduğuna göre, bu işi yapacak kişinin söz konusu alanda bilgi ve birikim sahibi olması şarttır. Eleştiri yapacağı konuda bilgi ve birikim sahibi olmayan kişinin yapacağı tenkit basit, yüzeysel ve kısır kalacaktır. Alanın uzmanı olmayan kişinin alanla ilgili fikir yürütmesi, bilmediği konuda eleştiride bulunması, doğrunun ortaya çıkmasına hizmet etmeyecek, bilakis konuyu manipülasyona açık hale getirecek, yozlaşmasına zemin hazırlayacaktır. Oysa söz konusu alanda derin ve engin bilgi ve beceri sahibi olan kişi, hatalı olan görüş ve fikirleri makul ve orantılı bir şekilde güzel bir üslupla değerlendirmeye tabi tutacak, eksikleri ve yanlışları tespit edip onun yerine doğru ve faydalı olanı ikame edecektir. Bu gibi insanların yapacağı eleştiri tenkide konu olan mevzuya da katkı sağlayacak ve onu kaliteli hale getirecektir.

Maalesef günümüzde bazı kimseler her konuda rahatlıkla konuşabilmekte, olur-olmaz, bilir-bilmez eleştirilerde bulunmaktadır. Bu da çoğu kere fayda yerine zarar vermektedir. Bu tür eleştiriler kaliteyi yükseltmek yerine düşürmektedir. Elbette ki herkes her türlü fikir ve görüşü ifade etme özgürlüğüne sahiptir. Ancak bilmediği konuda da konuşmamalı, bilenlerin konuşmasına fırsat vermelidir.

İhtisaslaşma asrı olarak nitelendirilen çağımızda herkesin kendi uzmanlık alanında fikir yürütmesi, tahkiklerde ve tetkiklerde bulunması icap eder. Bir fizikçinin, edebî bir metni eleştirmesinin, bir mühendisin tıp alanında fikir yürütmesinin hele hele daha fazla bilgi ve uzmanlık gerektiren tenkit teşebbüsünde bulunmasının doğuracağı olumsuz sonuçları tahmin etmek çok zor değildir. Hatta herhangi bir uzmanlık alanının bile birçok alt disiplini varken, bu alt disiplinlerin her birisinde uzmanlaşmış ilim ve fikir adamları varken, bunların birbirlerinin alanına müdahalede bulunması pek muteber kabul edilmeyen bir durumdur.

2.10. Yerinde ve Zamanında Yapılması

Her konuda olduğu gibi tenkit konusunda da önemli kriterlerden birisi uyarı ve düzeltme mahiyetindeki eleştirinin yerinde ve zamanında yapılmasıdır. Yerinde ve zamanında yapılamayan bir tenkidin fazla bir anlamının olmayacağı ortadadır. Bu durumu hastaya zamanında yapılan bir

müdahaleye benzetmek mümkündür. Yerinde ve zamanında yapılmayan bir müdahale geç kalınmış bir müdahaledir. Zamanında müdahale edilmeyen bir yangının yerinde sadece küllerin savrulacağı malumdur. Bu örneklerde olduğu gibi ilmî, fikrî, dinî, edebî, siyasi veya tarihî bir meselede yapılan bir yanlışlık ehli tarafından müdahale edilerek zamanında düzelt(tir)ilmese, geç kalınmış ve birçok problemin zuhuruna sebebiyet verilmiş olur. Her konuda erken teşhis ve arkasından doğru tedavi önemlidir. Özellikle de telafisi zor veya imkânsız olan konularda geç kalınmış bir uyarı veya eleştiri pek de fazla bir anlam ifade etmeyecektir.

2.11. Çözüm Odaklı Olması

İlmî bir tenkitten en önemli unsurlardan birisi de eleştirilenin yerine doğru olanı ikame etmek olmalıdır. Eleştiride asıl maksat sadece yermek ve kusurları tespit etmek değildir. Bilakis eleştirilen hususun yerini daha doğru ve faydalı şeylerle doldurmaktır. Yani gerçek eleştiri çözüm odaklı olan eleştiridir. Aksi takdirde hatayı ve kusuru sadece eleştirip bırakmak hiçbir anlam ifade etmez. Çünkü tenkidin asıl amacı yanlışlığı tashih, doğruyu tespit etmektir. Doğru bilgi, problemin çözümüne de katkı sağlayacaktır. Aksi takdirde sorun halledilmiş olmayacak, bilakis daha da büyüyecektir.

Çözüm odaklı bir tenkit her türlü takdirin üzerindedir. Böyle bir yaklaşım hem eleştirilen kişinin, kurumun veya ilmî eserin kusurlarını gidermiş hem de yanlışlarını düzeltmiş olacaktır. Dolayısıyla hem eleştiriye maruz kalan kişiyi temize çıkarmış hem de hata ve kusurlarını temizlemiş olacaktır. Böyle davranan münekkit ortaya koyduğu doğru bilgi ile aynı zamanda bilime düşünceye, netice olarak da insanlığa katma değer sağlamış olacaktır.

2.12. Konunun Etraflıca İncelenip Araştırılması

Tenkide medar olan mevzu iyice araştırılıp incelenmeden eleştirilmemelidir. En önemli sorunlardan birisi, hakkında yeterli bilgi sahibi olunmadan fikir ve düşünceleri olduğu gibi kabul veya reddetme yoluna gidilmesidir. Bunun her ikisi de doğru değildir. “Bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olmak” böyle bir şeydir. Bu husus daha önce ifade edildiği gibi önyargı, ön kabul, peşin fikir hatta bağnazlık gibi kalıp yargılarla ifade edilen bir yaklaşım tarzıdır. Oysa bu yaklaşım tarzının aslında kendisi tenkide açık bir konudur. Dolayısıyla bundan kesinlikle uzak durulmalıdır. Tenkidi yapılacak konu hakkında muhakkak doğru bilgi sahibi olunmalı ve mevzu etraflıca incelenmelidir. Diğer bir ifade ile karşı tez iyi bilinmelidir. Bu da konuyu ciddi bir tetkike tabi tutmakla, yani inceleyip araştırmakla mümkün olur. İnceleme ve araştırma yapmadan peşin fikirle kabul etmek ne kadar sakıncalıysa ön yargı ile eleştirmek ve reddetmek de o kadar sakıncalıdır. Meselenin kaynağına bizzat inmeden, inceleme ve araştırma yapmadan, ikinci ya da üçüncü kişilerin fikir ve düşüncelerinden ya da telkinlerinden yola çıkarak bir kişi, kurum veya eser hakkında yargıda bulunulmamalı, özellikle de doğru bilgi sahibi olmadan tenkit edilmemelidir. Günümüzde bir takım insanlar bazı yanlış bilgilere ve önyargılara dayanarak hakkında hiç bilgi sahibi olmadıkları kişi, kuruluş veya kurumlar hakkında acımasızca ve ağır ithamlarla eleştirilerde bulunmaktadır. Eğitimsiz kimseler için bile mazeret görülmeyecek olan böylesi bir yaklaşım, ilim erbabına asla yakışmaz. Ehl-i ilim ilmin izzetine riayet ederek yapacağı tenkitleri doğru bilgiye dayandırmalıdır. Aksi takdirde kendisinin ilmi yeterliliği sorgulanmaya başlanacak ve inandırıcılığı zarar görecektir.

2.13. Genellemenin Kaçınılması

Yapılacak bir tenkit faaliyetinde dikkate alınması gereken önemli unsurlardan birisi de genellemelerden kaçınılması hususudur. İster şahıslar, ister kurumlar isterse eserler ile ilgili tenkit yapılsın her hal-u kârda toptancı bir yaklaşım sergilemek doğru değildir. Eleştiri yapılırken doğru ile yanlışın birbirinden ayrı değerlendirilmesi bir zorunluluktur. Ehl-i ilme yakışan yanlışları, kusurları ve eksikleri tenkit ederken faydalı, doğru, iyi ve güzel olanları da takdir etmektir. Aksi takdirde hakka riayet edilmemiş olacağı gibi doğru ve faydalı olandan da yoksun kalınmış olacaktır. Zira kin, nefret ve öfke ile yapılan genellemeci tenkitlerde iyi ve doğru da görülmez olur. Aynı şekilde her hangi bir siyasi görüşü, ideolojik düşünceyi, manevî şahsiyeti veya cemaati, tarikatı, partiyi bağnaz bir tutumla körü körüne savunmak, eleştiriden uzak tutmak, kusursuz ve eksiksiz addedip mükemmel kabul etmek de doğru değildir. Bu durumda takınılması gereken ilkeli tutum doğruları savunmak, yanlışları da eleştirebilmektir.

SONUÇ

Genel olarak araştırma, inceleme ve değerlendirme manasına gelen ancak günümüzde daha çok hata ve kusur bulma anlamına evirilen tenkit, insanoğluna bahşedilmiş önemli bir yetenektir. Doğruyu tespit edip yanlışları düzeltme üzerine kurulmuş olan bu mekanizma Hz. Âdem'den bu tarafa irsî olarak insan neslinde devam edegelmiştir. İnsanlığın terakkisinde ve tekâmülünde oldukça önemli rol oynayan tenkit zihniyeti dinî-dünyevî, sosyal-kültürel, ilmî-fikrî, siyasî-hukukî, ferdi-içtimaî oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Yerinde ve zamanında kullanıldığında hem bireye hem de topluma önemli faydalar sağlayacaktır. Ancak bu kazanımların elde edilebilmesi için tenkit faaliyetlerinde birtakım kriterlerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Tenkit adabı olarak da nitelendirebileceğimiz bu ilkeleri şöyle sıralamak mümkündür: Faydalı ve verimli bir tenkit ameliyesinde iyi niyet esas olmalı, güzel bir üslup kullanılmalı, eleştiri doğru bilgiye dayanmalı, münekkit ön yargıdan uzak olmalı, objektif bir yaklaşım sergilemeli, insafı elden bırakmadan ölçülü ve seviyeli bir eleştiri yöntemi kullanılmalıdır. Zamanlaması doğru olan, genellemeden uzak, şahıslardan ziyade fikirlerin eleştirildiği bir tenkit faaliyetinin çok daha doğru, faydalı ve verimli olacağında şüphe yoktur.

KAYNAKÇA

- Aba, Veli. "Duygusal Yakınlık Bağlamında Nesnel Cerh Uygulama Örnekleri (Baba-Oğul/Hoca-Talebe Özelinde)". *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 16/2 (Haziran 2016), 125-156.
- Abay, Ahmet. "Kur'an'a göre Ötekine Tahammülün Sınırları". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı* 2/421-438. Muş: y.y., 2019.
- Aid, Ahmed vd. *el-Mu'cemu'l-Arabiyetu'l-esasiye*. b.y.: ed-Durûs, ts.
- Akbaş, Mehmet. "Sahabenin Eleştiri Anlayışı". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı*. 3/61-72. Muş: y.y., 2019.
- Arslan, Ali. "Tarih ve Hadis İlimlerindeki Tenkit Usulleri". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2014), 53-78.
- Bıyıkoglu, Yakup. "Kur'an'da Eleştiri ve Tahammül Örnekleri". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı*. 1/137-159. Muş: y.y., 2019.
- Budak, Ali. "İslam Araştırmalarında Tenkit Adabı". *Hadis Tetkikleri Dergisi*. 11/2 (2003), 93-107.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Ekin Yayınları, 1996.
- Ebu Davud. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Er, Rahmi. "Tenkit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/458. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- İbn Esir, Mecdüddin el-Mübarek b. Esirüddin. *en-Nihaye fi garibi'l hadis ve'l-eser*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmîye, ts.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Muhammed. *Lisanu'l Arab*. Beyrut: Daru Sadır, 1990.
- Karacabey, Salih. *Hadis Tenkidi*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Karakuş, Abdulkadir. "Hz. Peygamberin Risalet Görevini İfa Ederken Oluşturduğu Tenkit Kültürü Ve Bunun Kur'anî Temelleri". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı*, 2/439-456. Muş: y.y., 2019.
- Öz, Ahmet. "Kur'an'da Yapıcı Eleştiri". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı*. 3/257-269. Muş: y.y., 2019.
- Özdemir, Mehmet. *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Polat, Selahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Saltekin, Abdulbasit. "Mezhep İçi Eleştiri Ve Tenkit Faaliyeti". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü Ve Tahammül Ahlâkı, Muş Alparslan Üniversitesi Milletlerarası İlmî Toplantı*. 1/121-136. Muş: y.y., 2019.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Şeker, Necmeddin. "Sözlü İletişimde Nebevî Metot: Hz. Peygamberin Konuşma Üslubu Ve Adabı".
Toplum Bilimleri Dergisi (Temmuz - Aralık 2011), 111-128.